

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

РАДЧУК Галина Кіндратівна

ФОРМУВАННЯ САМОСІЛКИ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ
ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА
ПРИ ВИБОРІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та
вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 1992

Робота виконана в Інституті психології АПН України

Науковий керівник - кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник ФЕДОРШИН Б.О.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор МОЛЯКО В.О.
кандидат психологічних наук ЯЩУШИН О.О.

Ведуча організація - Житомирський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться "22" чудня 1992 року о 9 годині на засіданні спеціалізованої ради К ІІ3.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою: 252033, м.Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розіслано "20" шестопяда 1992 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат психологічних наук

М.І.АЛЕКСЕЄВА
М.І.АЛЕКСЕЄВА

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00816447 (U)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність розробки проблеми теоретичного і методичного забезпечення профорієнтації пов'язана зі швидкою зміною характеру і змісту праці, що обмежує використання традиційного діагностичного підходу в професійній орієнтації, а також зі зростаючою гуманістичною орієнтацією психології і педагогіки і широким використанням в практиці професійної орієнтації активних розвиваючих методів. Необхідність переходу в профорієнтаційній роботі від діагностичного підходу, який передбачає використання в професійному відборі "схеми накладання" вимог професії на наявні індивідуальні властивості особистості, до розвиваючого /виховного/ підходу є в даний час загально визнаною /А.Є.Голомшток, Б.О.Федоршин та інші/. В центрі професійної орієнтації ставиться особистість опантанта. Проте ці позитивні тенденції не знаходять адекватного вираження в практиці професійної орієнтації, що обумовлюється недостатньою увагою до психологічних механізмів, які лежать в основі професійного самовизначення /самоаналізу, самопізнання і самооцінки як результату функціонування цих процесів/.

Експериментальні дослідження частіше спираються на структурний підхід у вивченні самооцінки. Поряд з цим процесуальні характеристики самооцінки вивчені ще недостатньо. Тому об'єктом дослідження став процес самооцінювання старшокласниками професійно значущих якостей особистості.

Особливо гостро нерозробленість прикладних аспектів проблеми формування самооцінки школярів у контексті професійного самовизначення відчувається у випадку пролонгованої орієнтації на конкретну професію. Так, у сфері педагогічної діяльності самооцінка професійно значущих якостей особистості виступає необхідною умовою не лише ефективного професійного вибору, але і в майбутньому - професійної майстерності /В.Н.Козієв, Л.М.Мітіна та інші/. Проте результати аналізу психолого-педагогічної літератури показують, що дослідження умов, шляхів і засобів формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, які вибирають педагогічну професію, практично не проводились, водночас розробка даного аспекту пов'язана із загальною проблемою допрофесійної підготовки вчительських кадрів. Актуальність і нерозробленість даного аспекту проблеми обумовили вибір предмету дисертаційної роботи. Предметом виступили прийоми і методи активізації самооцінювальної діяльності

старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії.

Мета дослідження полягає в експериментальному вивченні процесу самооцінювання професійно значущих якостей особистості старшокласниками, які вибирають педагогічну професію, в розробці і апробації під час навчання на факультеті майбутнього вчителя конкретної методики, що сприяє самооцінювальній діяльності старшокласників.

Робота спрямована на перевірку таких гіпотез:

1. Поняття профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя і рівня самооцінювальної діяльності школярів у зв'язку з вибором педагогічної професії - відправні моменти для оптимізації всієї системи психолого-педагогічної роботи по формуванню самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію і активізації її основних функцій /орієнтуючої і стимулюючої/.

2. Процес формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, які вибирають педагогічну професію, потребує систематичного і продуманого керівництва із включенням школярів в активну самооцінювальну діяльність, що передбачає застосування розвиваючих методів навчання, а саме: профорієнтаційних і рольових педагогічних ігор, аналізу проблемних педагогічних ситуацій, вправ на самопізнання і самооцінювання тощо. Це сприяє дійсному формуванню старшокласників як суб'єктів професійного самовизначення.

У відповідності з метою і висунутими гіпотезами визначені завдання дослідження:

1. Визначити профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя.

2. Дослідити рівні самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії і виділити критерії їх діагностики.

3. Вивчити процесуальні і змістовні характеристики самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію.

4. Розробити і експериментально апробувати систему психолого-педагогічних прийомів і методів, які активізують процес самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії.

Б. Визначити ефективність застосування цієї системи як засобу допрофесійної підготовки старшокласників.

Методологічною основою дослідження виступили загальнотеоретичні положення психології про особистість як активний суб'єкт життєдіяльності; роботи про сутність самооцінки /А.В.Захарова, І.С.Кон, А.І.Липкіна, В.В.Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та інші/ і її особливості в юнацькому віці /М.Й.Борисhevський, А.В.Захарова, А.М.Кухарчук, А.М.Прихожан, О.О.Яцишин та інші/; концепція формування здібностей в діяльності і їх генезису у двох модальностях: як потенційного і функціонуючого утворення /Т.І.Артем'єва, В.Д.Шадриков та інші/; положення про структурно-функціональні особливості особистості і діяльності вчителя /В.А.Кан-Калик, О.В.Киричук, Н.В.Кузьміна, Ю.Н.Кульгін, Д.Ф.Ніколенко, Г.С.Сухобська, А.І.Щербаков та інші/; роботи про психологічну готовність учнів до професійної, зокрема, педагогічної праці /П.П.Горностай, В.О.Моляко, Д.Ф.Ніколенко, В.А.Сластенін та інші/; розвиваюча /виховна/ концепція професійної орієнтації /А.Є.Голошток, В.О.Федоришин та інші/.

Методи дослідження: 1/ аналіз і узагальнення літературних джерел для визначення змістовної специфіки досліджуваного явища; 2/ структурно-функціональний аналіз найважливіших компонентів структури педагогічних здібностей та проєціювання їх на загальні властивості, здібності, якості особистості старшокласника; 3/ методи дослідження самооцінки, які включали твор-анкету на тему: "Моя майбутня професія і я", методику Т.В.Дембо - С.Я.Рубінштейн в модифікації Г.О.Ключникової, довготривале психолого-педагогічне спостереження, анкетне опитування, бесіди; 4/ група профконсультативних методик для вивчення нахилу до педагогічної діяльності /опитувальник Г.Д.Бабушкіна/, загальної емоційної спрямованості /методика Б.І.Додонова/, нахилу до організаторської діяльності /опитувальник В.О.Федоришина/, емоційної стійкості /опитувальник Г.Айзенка/, розподілу уваги /методика В.О.Федоришина/, допитливості /методика Н.І.Рейнвальд/, психодинамічної комунікативності /опитувальник Г.Айзенка/; 5/ формуючий психолого-педагогічний експеримент, який включав методи активного соціально-психологічного навчання /профорієнтаційні і рольові педагогічні ігри, аналіз проблемних педагогічних ситуацій, вправи на самопізнання та самооцінювання тощо/, а також методи освіти /цикл бесід/, психо-

логічної діагностики професійно значущих якостей особистості, індивідуального і групового консультування, організації безпосередньої педагогічної роботи учнів в школах і самостійної роботи над собою; 6/ методи обробки одержаних результатів, які включали методи якісного аналізу, критерії параметричної статистики, кореляційний та однофакторний аналізи тощо.

Дослідження проводилось, в основному, на базі факультету майбутнього вчителя при Тернопільському педагогічному інституті, а також психолого-педагогічного гуртка для старшокласників при Тернопільській обласній бібліотеці для юнацтва. Досліджувані - учні одинадцятих класів середніх шкіл міста Тернополя і Тернопільської області. Всього 153 чоловіки.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичній та експериментальній розробці проблеми формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, які орієнтуються на педагогічну професію; у виділенні профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя; у визначенні рівнів самооцінювальної діяльності школярів у зв'язку з вибором педагогічної професії і виділенні критеріїв їх діагностики. Експериментально підтверджена можливість ефективного формування обґрунтованої і рефлексивної самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, які вибирають педагогічну професію, за допомогою прийомів і методів, що стимулюють їх самооцінювальну діяльність.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні знань про особистість як суб'єкта професійного самовизначення; в уточненні та подальшій розробці проблеми самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, які вибирають педагогічну професію; вивченні процесуальних і змістовних характеристик такої самооцінки; в обґрунтуванні необхідності 1. цілеспрямованого формування; у виділенні умов, методів і прийомів побудови навчальної роботи, яка б забезпечувала активну самооцінювальну діяльність старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії. Результати дослідження мають також істотне значення для розвитку психологічної теорії побудови наукової системи професійно-педагогічної орієнтації.

Практична цінність роботи полягає у виділенні профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя, який може бути покладений в основу всієї системи професійно-педагогічної орієнтації

старшокласників; у визначенні двох взаємозв'язаних критеріїв в оцінці професійної перспективності школярів, які вибирають педагогічну професію, а саме: рівня самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії і рівня розвитку професійно значущих якостей, які в сукупності складають профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя. Розроблена і апробована методика активізації самооцінювальної діяльності старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію, в процесі навчання в системі допрофесійної підготовки /на факультетах майбутнього вчителя, в педагогічних гуртках, факультативах, класах тощо/. Результати дисертаційної роботи можуть безпосередньо використовуватися для покращення функціонування всіх форм організації пролонгованої орієнтації на педагогічну професію.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувались реалізацією системного підходу до аналізу проблеми, обґрунтованим використанням взаємопов'язаних методик, поєднанням кількісного і якісного аналізу одержаних емпіричних фактів, статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Самооцінювальна діяльність у переважній більшості старшокласників, які вибирають педагогічну професію, не досягає того рівня розвитку, що забезпечує психологічну готовність, з одного боку, до самостійного і ефективного вибору професії, а з іншого, - до оволодіння фахом в майбутньому.

2. Рівень самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії визначається такими показниками як знання про вимоги педагогічної професії до особистості старшокласника; знання про свої психологічні якості; вміння співставити, порівняти професійні вимоги і свої психологічні особливості, усвідомити суперечність між ними; усвідомлення необхідності самопідготовки /самокорекції, саморозвитку/ і ставлення /активне - пасивне/ до неї.

3. До включення в педагогічну діяльність неможливо з повною впевненістю прогнозувати педагогічні здібності і характер їх розвитку. Проте ці здібності мають свої передумови, які закладаються задовго до того, як людина починає систематичну професійну підготовку. Їх зміст відображається у вимогах педагогічної професії до особистості старшокласника, що в сукупності складають профіль

особистості старшокласника як майбутнього вчителя, який включає нахил до педагогічної діяльності, альтруїстично-комунікативно-практичну емоційну спрямованість, нахил до організаторської діяльності, психодинамічну комунікативність, емоційну стійкість, допитливість, стійкий розподіл уваги.

4. Критерієм в оцінці професійної перспективності може виступати єдність таких показників: рівень самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії, а також рівень розвитку якостей профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя.

Апробація роботи. Основні положення і результати дисертаційного дослідження доповідалися на всесоюзній науковій конференції /Київ, 1990/, республіканській науково-методичній конференції /Ош, 1989/, науково-практичних конференціях /Тернопіль, 1989, 1990, 1991, Кіровоград, 1990, Київ, 1992/, були обговорені на засіданнях лабораторії психології профорієнтації НДІ психології України, кафедри психології Тернопільського педагогічного інституту.

Результати дослідження впроваджені в практику функціонування факультету майбутнього вчителя при Тернопільському педагогічному інституті, а також включені в програму курсу "Психологія педагогічної праці", який читається автором для студентів названого інституту.

Основний зміст та результати дослідження відображені у 8 публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 255 назв, додатків, містить графіки, 25 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюється предмет, мета, гіпотези і завдання дослідження, дається коротка характеристика теоретичних основ і методів дослідження, розкривається наукова новизна, теоретична і практична цінність роботи, виділяються положення, які виносяться на захист, визначаються шляхи апробації результатів дослідження.

В першому розділі - "Теоретичні і методологічні основи формування самооцінки в контексті професійного самовизначення особис-

тості" - на основі аналізу літературних джерел розкривається сутність самооцінки, її структура, характеризуються основні підходи до вивчення даної проблеми, розглядається вікова динаміка самооцінки, узагальнюються основні принципи її формування. Обґрунтовується також постановка проблеми і організація дослідження.

Аналіз робіт з проблеми дослідження дозволив виділити два різних підходи до розкриття сутності самооцінки. В дослідженнях розв'язуються, з одного боку, проблеми зв'язку самосвідомості і самооцінки /В.В.Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та інші/, з іншого, - особистості і самооцінки /Р.Бернс, Л.І.Божович, А.В.Захарова, І.С.Кон, М.І.Лісіна, А.І.Липкіна, К.Роджерс та інші/. Це свідчить про багатозначність самооцінки, її роль в розвитку і функціонуванні різних психічних проявів особистості.

Аналіз літератури показав, що самооцінка як складна система функціонує в різних формах і видах. Її структура включає два компоненти: когнітивний і емоційний /Р.Бернс, А.В.Захарова, І.С.Кон, І.І.Чеснокова та інші/. Складність вивчення самооцінки визначається також тим, що вона включає два взаємозв'язаних аспекти: процесуальний і структурний. В нашій роботі дослідження самооцінки обмежене рамками процесуального підходу.

Встановлено, що в процесі онтогенетичного розвитку людини самооцінка виступає як важливий фактор формування її особистості, перетворення її в суб'єкт діяльності. Проблему вікової динаміки самооцінки вивчали Б.Г.Ананьєв, М.Й.Боришевський, Л.С.Виготський, А.В.Захарова, С.Л.Рубінштейн, О.Г.Спіркін, П.Р.Чамата та інші. Дослідження показують, що в юнацькому віці процес самооцінювання набуває якісно специфічного характеру, який визначається необхідністю оцінити особливості своєї особистості з врахуванням конкретних життєвих прагнень. В структурі самооцінки провідну роль починає відігравати когнітивний компонент, знання про себе починають регулювати і вести за собою емоції /А.В.Захарова/.

Узагальнення теоретико-експериментальних даних дало можливість сформулювати ряд загальних принципів цілеспрямованого формування самооцінки: включеність в діяльність /Т.Ю.Андрущенко, А.В.Захарова, М.Г.Казакіна, Н.Л.Корнеева/, визначеність зовнішньої оцінки /Б.Г.Ананьєв, Н.Ю.Максимова, С.М.Плдашева/, стимулювання активності учнів в самооцінюванні /С.Л.Богомаз, А.І.Липкі-

на, О.О.Яцишин/, дотримання послідовності етапів формування самооцінки /Н.Л.Корнєєва/, чіткість оцінювальних критеріїв /Т.Ю.Андрущенко, А.В.Захарова, А.І.Липкіна, А.А.Фібак/.

Проблема самооцінки аналізується також в контексті професійного самовизначення. Процес професійного самовизначення проходить чотири стадії розвитку: формування, професійного навчання, професійної адаптації, повної або часткової реалізації особистості в професійній діяльності /Т.В.Кудрявцев, В.Ю.Шегурова/. Старшому шкільному віку відповідає перша стадія професійного самовизначення. Самоаналіз, самопізнання, самооцінка щодо придатності старшокласників до майбутньої професії - необхідна умова їх ефективного професійного самовизначення /С.Л.Богомаз, А.М.Кухарчук, В.Ф.Сафін, С.Фукуяма, П.А.Шавір та інші/.

Вивченню умов формування у школярів самооцінки придатності до професії, яка обирається, присвячені дослідження В.Д.Брагіної, А.М.Кухарчук, О.П.Мешковської, І.В.Михайлова, О.О.Яцишин. Встановлено, що знання про себе і про професію у старшокласників характеризуються неповнотою, односторонністю, недостатньою глибиною. Більшість дослідників причину такого становища вбачають в нецікавості, заорганізованості профорієнтаційних заходів, в недостатній активності опитантів у професійному самовизначенні і в зв'язку з цим підкреслюють нагальну необхідність проведення спеціально організованої роботи, спрямованої на активізацію суб'єктивних факторів вибору професії. Окремі дослідження і практичні заходи, спрямовані на розв'язання даного завдання дають обнадійливі результати /В.С.Валітов, В.В.Колінько, М.С.Пряжников/. Проте для вирішення даної проблеми необхідні конкретні дослідження і детальна розробка методики формування обґрунтованої, рефлексивної самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників.

Ця проблема набуває особливої значущості у зв'язку з необхідністю проведення пролонгованої орієнтації на окремі професії, а саме ті, для оволодіння яких, по-перше, необхідна досить жорстка структура здібностей та особистісних якостей і, по-друге, які є досить масовими, оскільки потреба в спеціалістах даного виду діяльності дуже висока. До таких професій належить і професія вчителя. Дослідження показують, що абітурієнти педагогічних вузів не уявляють собі в достатній мірі специфіки педагогічної праці і свою придатність до неї /Л.М.Рожина, П.А.Шавір, В.В.Ярошенко

та інші/. Однак праці, присвячені дослідженню і формуванню самооцінки придатності до вчительської професії, практично відсутні. Лише частково ця проблема порушується в дослідженнях М.Д.Белея, П.П.Горностая, Д.Ф.Ніколенка, Т.М.Сартан.

Більш розробленою є проблема самооцінки придатності до вчительської праці на наступному етапі професійного самовизначення — навчання в вузі /С.В.Васьковська, М.М.Ісаков, Г.І.Кагальняк, В.М.Козієв, Н.Й.Кисельова, Н.Є.Шафажинська, О.О.Яцишин/. Дослідження показують поверховість і неадекватність самооцінки професійно значущих якостей особистості у студентів перших курсів і деякі поліпшення показників самооцінки на старших курсах. Підкреслюється, що результативність самооцінювальної діяльності студентів залежить від раніше сформованих особливостей їх самооцінки ще до вступу в вуз. Психологи і педагоги одностайні в тому, що найефективнішими засобами формування оптимальної структури самооцінки у студентів педвузів є активні методи /Г.Є.Філатова, Н.Є.Шафажинська, Т.С.Яценко та інші/.

Теоретичний аналіз і узагальнення літературних джерел зумовили постановку проблеми власного експериментального дослідження. Ми виходили з положення, що в період професійного самовизначення старшокласник повинен здійснити аналіз і оцінку рівня розвитку у себе професійно значущих якостей особистості і співставити їх з вимогами відповідної професійної діяльності /самопізнання, самоаналіз, самооцінка/, а також зайнятися саморозвитком при підготовці до професійної діяльності. В основу формуючої частини дослідження була покладена рефлексивна модель професійного самовизначення особистості, що обумовлює необхідність формування самооцінки як інтелектуального процесу, рефлексивного в своїй основі, який опирається на розгорнутий аналіз ситуації оцінювання. В зв'язку з цим з'ясовується сутність понять "рефлексія", "самооцінка професійно значущих якостей особистості", а також співвідношення останнього з такими поняттями як "професійна самооцінка" і "самооцінка придатності до професії".

Самооцінка професійно значущих якостей особистості може мати дві функції — орієнтуючу і стимулюючу /П.А.Шавір/. Орієнтуюча функція полягає в умінні правильно оцінити свої якості з точки зору вимог професійної діяльності. Стимулююча — виражає ставлення до себе і містить в собі спонуку до діяльності. Підкреслюється,

що поліпшення орієнтуючої функції безпосередньо не впливає на її стимулюючу функцію. Спеціально організоване навчання повинно сприяти появі позитивного ставлення до самооцінки і вміння активно використовувати її з метою самовиховання. Визначення шляхів і засобів активізації не лише орієнтуючої, але і стимулюючої функції самооцінки складало основний зміст формуючої частини дослідження. Проте вирішення цього завдання ускладнювалось відсутністю стандартної прогностичної шкали з педагогічної професії, яка б дозволяла співставити дані про психологічні якості старшокласників з еталонними характеристиками, які властиві цій професії. Професійні здібності вчителя не мають своїх прямих аналогів в психологічній структурі особистості, яка розглядається в допрофесійний період її розвитку. Тому неправомірно екстраполювати значення рівня розвитку професійно значущих якостей особистості, характерних для професіонала, на значення рівня розвитку певних психологічних функцій у школярів, які ще не мають досвіду роботи з даною професією. Це диктувало необхідність виділення психологічного профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя.

Другий розділ - "Виділення профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя" - присвячений вивченню і аналізу наявних психограм вчительської праці і структур педагогічних здібностей, проведенню структурно-функціонального аналізу найважливіших компонентів професійно-педагогічних здібностей та проєціюванню їх на загальні властивості, здібності, якості особистості старшокласника. Такий аналіз базувався на положеннях, вироблених в лабораторії психології профорієнтації НДІ психології України під керівництвом Б.О.Федоришина. Були детально проаналізовані психограми і структури педагогічних здібностей розроблені Ф.Н.Гоноболіним, Б.А.Климовим, В.Н.Козієвим, В.А.Крутецьким, Н.В.Кузьміню, Н.Д.Левітовим, А.К.Марковою, Д.Ф.Ніколенком, А.А.Просецьким, В.А.Сластєніним, Н.М.Тарасевич, А.І.Щербаківим та іншими.

В результаті проведеного теоретичного і структурно-функціонального аналізу психограм педагогічної праці та структур педагогічних здібностей і проєціювання педагогічної спрямованості і основних компонентів педагогічних здібностей на загальні властивості, здібності, якості особистості старшокласника було виділено такі властивості особистості старшокласника, які при відповідній професійній діяльності або в період систематичної підготовки до неї, істотно полегшують формування педагогічних здібностей.

Психологічний профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя включає такі якості: нахил до педагогічної діяльності, альтруїстично-комунікативно-практичну емоційну спрямованість, нахил до організаторської діяльності, психодинамічну комунікативність, стійкий розподіл уваги, допитливість, емоційну стійкість.

Слід підкреслити умовність виділеного профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя. Це пояснюється тим, що, по-перше, цей профіль в певній мірі є проекцією існуючих структур педагогічних здібностей з їх недоліками /рядположність компонентів, їх слабкий динамічний зв'язок/, а, по-друге, виділені параметри не вичерпують всієї сукупності властивостей особистості старшокласника, які є психологічними умовами розвитку педагогічних здібностей. Разом з тим виділення таких параметрів, розкриття їх змісту в тій чи іншій мірі відповідає завданням розробки більш надійних методик, при допомозі яких можливе здійснення оперативної діагностики виділених якостей у абітурієнтів педвузів і, в цілому, підвищенню ефективності професійно-педагогічної орієнтації.

Третій розділ - "Вивчення процесу самооцінювальної діяльності старшокласників, які вибирають педагогічну професію" - присвячений опису організації та методичного забезпечення констатуючого та контрольного етапів експерименту та характеристикі самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії.

Організація констатуючого та контрольного етапів експерименту забезпечила комплексне дослідження самооцінювальної діяльності старшокласників. Комплекс використаних методик дав можливість одержати чисельні показники, які дозволили зробити висновок про рівень розвитку цієї діяльності та її основних характеристик. Дослідження даної проблеми ускладнювалося суб'єктивним характером відповідей випробуваних. З метою зменшення суб'єктивності одержаних результатів і досягнення їх більшої вірогідності нами були застосовані різноманітні методи. Комплексна методика включала в себе твір-анкету: "Моя майбутня професія і я", методику для дослідження самооцінки Т.В.Дембо - С.Я.Рубінштейн в модифікації Г.О.Ключникової, комплекс профконсультаційних методик для дослідження рівня розвитку професійно значущих якостей, а також систе-

матичне, довготривале /протягом 2 років/ психолого-педагогічне спостереження за учнями в умовах навчально-виховного процесу на факультеті майбутнього вчителя, анкет з опитування /проаналізовано біля 350 анкет/.

Результати дослідження піддавались якісному і кількісному аналізу. Для порівняння контрольної та експериментальної груп з показників самооцінювальної діяльності старшокласників використовувався статистичний параметричний критерій Стьюдента. Статистичний лінійний зв'язок між показниками визначався за допомогою коефіцієнта кореляції Брауе-Пірсона. Для аналізу та інтерпретації кореляційних матриць використовувався метод кореляційних плеяд, а також однофакторний аналіз.

Теоретичний аналіз проблеми самооцінювання та первинний аналіз результатів власного експериментального дослідження дав змогу визначити поняття самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії як процес, в якому школярі, насамперед, усвідомлюють, аналізують професійні вимоги до особистості, по-друге, усвідомлюють, аналізують, оцінюють свої реальні нахили; здібності, особистісні якості, по-третє, порівнюють, співставляють професійні вимоги і свої психологічні особливості та реально оцінюють можливості в оволодінні професією вчителя. В основу визначення рівнів самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії покладено такі критерії: 1/ знання про вимоги педагогічної професії до особистості; 2/ знання про свої психологічні особливості; 3/ вміння співставити і порівняти професійні вимоги і свої психологічні особливості, усвідомити суперечність між ними; 4/ усвідомлення необхідності самопідготовки /самокореції, саморозвитку/ і ставлення /активне - пасивне/ до неї. За допомогою цих критеріїв на основі експериментальних даних було виділено чотири рівні самооцінювальної діяльності старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію:

1. Початковий. Поверхово дається обґрунтування вибору професії на основі наявності 1 - 2 якостей, а інколи одного бажання бути вчителем. Психологічного аналізу професії, а також своєї особистості в плані придатності до педагогічної діяльності не проводиться.

2. Низький. Необґрунтований, частковий аналіз професійних

вимог і своєї особистості щодо майбутньої професії. Неадекватно завищена самооцінка професійно значущих якостей особистості. Аналізуються та оцінюються окремі якості, як правило, моральні і любов до дітей.

3. Середній. Розгорнутий, обґрунтований аналіз, диференційована оцінка своєї особистості в плані придатності до майбутньої професії. Може бути неадекватне завищення оцінки окремих своїх професійно значущих якостей. Необхідність самокорекції та самовиховання усвідомлюється, але інтерес до цих процесів носить пасивний характер.

4. Високий. Розгорнутий, обґрунтований, диференційований аналіз і адекватна самооцінка особистості щодо придатності до вчительської праці. Усвідомлення необхідності самокорекції і самовиховання та активне, дійове ставлення до розвитку окремих недостатньо розвинених професійно значущих якостей.

Вивчення самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії на констатуючому етапі експерименту продемонструвало досить низький рівень розвитку цієї діяльності. Так, 83,7 % старшокласників мають початковий або низький рівень самооцінювальної діяльності/29,35 % - початковий і 54,35 % - низький/. На такому ж рівні знаходяться і всі основні показники цієї діяльності. Зокрема, уявлення учнів про вимоги педагогічної професії до особистості досить односторонні і поверхові. Ще більш неповним і фрагментарним є самопізнання старшокласників. В більшості випадків відсутні обґрунтовані, на основі співставлення професійних вимог і своїх особистісних якостей, аналіз і оцінка рівня розвитку професійно значущих якостей. Експериментально доведено, що в структурі уявлень старшокласників про вимоги педагогічної професії до особистості, а також в структурі їх самооцінки професійно значущих якостей визначальними є два компоненти: 1/ гуманістичні та інші моральні якості; 2/ нахил до педагогічної діяльності. Отже, зміст самооцінки старшокласників в контексті вибору педагогічної професії обмежений вузьким колом психологічних якостей.

Результати дослідження також показали, що самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників носять неадекватно завищений характер.

Нерозвиненість орієнтуючої функції самооцінки спричинила ана-

логічний стан її стимулюючої функції. В результаті цього спостерігається досить пасивне ставлення учнів до процесу самовиховання. Підтверджено закономірність, що чим нижче рівень ставлення до професійного самовиховання, тим більше старшокласників із завищеною самооцінкою /Н.І.Ісаєва/.

Четвертий розділ - "Формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію, в умовах психолого-педагогічного експерименту" - присвячений розкриттю завдань, змісту та детальному опису методики проведення формуючого експерименту, а також характеристик динаміки самооцінювальної діяльності учнів від констатуючого до контрольного етапів дослідження як в експериментальній, так і в контрольній групах. Був зроблений ретельний аналіз та інтерпретація взаємозв'язків самооцінок професійно значущих якостей, які в сукупності складають психологічний профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя, за допомогою методу кореляційних плеяд і однофакторного аналізу.

Пошук і відбір прийомів, які стимулюють процес самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії, висунули завдання теоретичного аналізу психологічних умов її оптимізації. В якості таких умов виступили: 1/ елементарна психологічна підготовка учнів, яка підвищує можливості самоаналізу і самооцінки /І.В.Михайлов, О.П.Мешковська/; 2/ ефективна інтеріоризація еталонного блоку знань про вимоги обраної професії до особистості старшокласника /О.О.Яцишин та інші/; 3/ організації і зміна особистісно значущої діяльності суб'єкта, яка передбачає застосування методів активного впливу /А.Г.Асмолов, В.В.Колінько, Н.В.Самоукіна, Г.М.Сартан та інші/; 4/ активне залучення учнів до практичної перевірки нахилу до педагогічної діяльності /П.П.Горностай, П.А.Шавірь та інші/; 5/ надання можливості для найбільш повного порівняння, аналізу і оцінювання своїх професійно значущих якостей /С.Л.Богомаз/; 6/ виділення самооцінки в спеціальну задачу /Г.І.Кагальняк, О.О.Яцишин/; 7/ обов'язкове використання колективних форм діяльності /П.П.Горностай, П.А.Шавірь та інші/; 8/ використання прийомів інтенсивного тренування і корекції професійно значущих якостей особистості /Є.М.Борисова/; 9/ індивідуальний підхід /Л.М.Корнієва та інші/.

На етапі психолого-педагогічного експерименту всі загальні

умови реалізувалися в методах і прийомах формування. Було використано такі основні методи: 1/ психологічна освіта /цикл ознайомлюваних бесід/; 2/ психологічна діагностика професійно значущих якостей /за допомогою комплексу профконсультаційних методик/; 3/ консультування /індивідуальне та групове/; 4/ активне соціально-психологічне навчання; 5/ організація безпосередньої педагогічної діяльності старшокласників в школах; 6/ організація самостійної роботи учнів над собою. Основна частина часу була відведена на активне соціально-психологічне навчання, яке здійснювалося за допомогою профорієнтаційних ігор, рольових педагогічних ігор переважно відкритого типу, аналізу проблемних педагогічних ситуацій, вправ на самопізнання і самооцінювання та інших.

Зміни, які об'єктивно спостерігалися, а також математико-статистична обробка та інтерпретація даних, одержаних на констатувальному і контрольному етапах дослідження, засвідчили, що всі використані прийоми і методи адекватні завданням активізації як орієнтуючої, так і стимулюючої функції самооцінки. Зокрема, в експериментальній групі /на відміну від контрольної/ зафіксовано значне підвищення рівня самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії, її основних показників /див. табл. I/.

Таблиця I

Порівняльна таблиця динаміки самооцінювальної діяльності старшокласників в контрольній та експериментальній групах /в %/

Рівень самооцінювальної діяльності	Контрольна група		Експериментальна група	
	констатувальний етап	контрольний етап	констатувальний етап	контрольний етап
Високий	2.2	2.2	4.4	60.9
Середній	10.9	19.6	15.2	32.6
Низький	52.2	54.4	56.5	6.5
Початковий	34.8	23.9	23.9	-

Встановлено, що у досліджуваних експериментальної групи відмінності між початковими і кінцевими кількісними показниками статистично значущі при $p < 0.001$ /за критерієм Стьюдента/. Різниця складає 7.948. В контрольній групі різниця між відповідними кількісними показниками не має статистичної значущості $t = 1.652/$.

В експериментальній групі виявлено значне ускладнення структури уявлень старшокласників про педагогічну професію. Основу її змісту склали не дві, як раніше, а одинадцять груп професійно значущих якостей: гуманістичні якості, нахил до педагогічної діяльності, комунікативні, вольові, рефлексивні якості, емоційна стійкість, моральні якості, нахил до організаторської діяльності, перцептивні здібності, допитливість, стійкий розподіл уваги. В контрольній групі структура уявлень старшокласників про вимоги педагогічної професії до особистості також дещо розширилась, але, в основному, за рахунок збільшення обсягу моральних і вольових якостей. Визначальними в цій структурі стали чотири компоненти: моральні якості, гуманістичні якості, нахил до педагогічної діяльності, вольові якості.

Після експерименту зберігається тенденція повніше характеризувати вимоги, які ставить педагогічна професія до особистості, ніж аналізувати свої професійно значущі якості. Так, в експериментальній групі один старшокласник в середньому називає 10.3 оцінювальних судження про якості, які необхідні для оволодіння педагогічним фахом і 7.8 судження про свої професійно значущі якості. В контрольній групі ці показники відповідно дорівнюють - 5.1 і 4.8.

Під впливом психолого-педагогічного експерименту у старшокласників експериментальної групи відбулося перетворення знаних психологічних якостей профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя в особистісно значущі, тобто відбулася інтеріоризація і усвідомлення учнями цих якостей як особистісно необхідних. Так, структура самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників значно ускладнилась. Провідними компонентами в ній стали не дві, як раніше, а вісім груп якостей: нахил до педагогічної діяльності, гуманістичні якості, емоційна стійкість, моральні, комунікативні, рефлексивні якості, нахил до організаторської діяльності, допитливість. Ці якості аналізують більше половини досліджуваних. 41.3 % учнів дають самооцінку та-

кої якості як стійкий розподіл уваги. Частота відображення старшокласниками в самооцінці професійно значущих якостей показує, що значний обсяг самооцінювальних суджень розподіляється між цими групами якостей. Крім того, суттєвішим і конкретнішим став аналіз учнями своєї особистості щодо вибору майбутньої професії. Старшокласники дають обґрунтований і диференційований аналіз, конкретну оцінку рівня розвитку професійно значущих якостей своєї особистості. В контрольній групі структура самооцінки істотно не змінилась і має три основні компоненти: моральні, гуманістичні якості, нахил до педагогічної діяльності.

В експериментальній групі /на відміну від контрольної/ значно підвищилась активність учнів у вихованні необхідних професійно значущих якостей особистості, зросла конкретна спрямованість і організованість цього процесу, розширився арсенал прийомів самовиховання. Це свідчить про активізацію не лише орієнтуючої, але і стимулюючої функцій самооцінки.

Психолого-педагогічний експеримент спричинив значні зміни адекватності самооцінок професійно значущих якостей особистості старшокласників. Вони стали реальніше і глибше аналізувати свої особистісні якості, необхідні для роботи в майбутньому в ролі вчителя, об'єктивніше оцінювати їх, глибше усвідомлювати недоліки в розвитку окремих якостей. Про це свідчать результати психолого-педагогічних спостережень, бесід, анкетного опитування, а також аналіз кореляційних зв'язків між самооцінками якостей і відповідним об'єктивним рівнем їх розвитку. В контрольній групі неадекватно завищений характер самооцінок ще більше посилюється.

Дослідження виявило також нестійкий характер самооцінок таких якостей як: розподіл уваги, нахил до організаторської діяльності, допитливість і емоційна стійкість. Це свідчить про те, що у старших школярів ще повністю не сформоване ставлення до себе у зв'язку з оцінкою цих якостей і дає можливість визначити "зону найближчого розвитку" в самооцінювальній діяльності старшокласників.

Інтерпретація матриці інтеркореляційних зв'язків між самооцінками професійно значущих якостей, які в сукупності складають психологічний профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя, за допомогою методу кореляційних плеяд показала високу ступінь зв'язків, що виявлені між самооцінками переважної більшос-

ті професійно значущих якостей, а також велику кількість між'ядерних ребер в плеядах, що вище кількості їх внутрішніх ядерних ребер. Це свідчить, що структура самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласника - єдине, цілісне утворення. Однофакторний аналіз, здійснений на основі однофакторної моделі Спірмена за допомогою методу Б.М.Теплова також показав, що набір самооцінювальних показників характеризує одну загальну властивість, один фактор, тобто з різних сторін характеризує явище однієї психологічної природи. Це свідчить про те, що виділений нами в результаті теоретичного структурно-функціонального аналізу психологічний профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя відображає реальні психологічні передумови для розвитку в майбутньому у школярів педагогічних здібностей. Проте це не означає, що дана структура профілю є вичерпною. Ми припускаємо, що в результаті досліджень можуть бути виявлені нові якості особистості старшокласників, необхідні для розвитку педагогічних здібностей.

У закінченні підсумовуються результати виконаного дослідження, намічаються перспективи подальшого вивчення досліджуваної проблеми.

Результати дослідження підтвердили висунуті гіпотези і дозволили зробити такі висновки:

1. Перспективи розвитку професійної орієнтації пов'язані з реалізацією на практиці принципів розвиваючої взаємодії, ідей гуманістичного підходу. Практична реалізація гуманістичних тенденцій повинна спиратись на активізацію суб'єктивної поведінки оптанта на основі розвитку рефлексивних процесів /самоаналізу, самопізнання, самооцінювання і саморозвитку/, які лежать в основі професійного самовизначення.

2. Формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласників - важлива ланка професійної орієнтації на педагогічну професію, яка вимагає цілеспрямованого і систематичного керівництва. Обґрунтована, рефлексивна самооцінка професійно значущих якостей особистості старшокласників сприяє ефективному професійному вибору, становленню особистості шкільця як суб'єкта професійного самовизначення.

3. Основною умовою формування самооцінки професійно значущих якостей старшокласників, орієнтованих на педагогічну професію, є

включення їх в активну самооцінювальну діяльність. Вона реалізується при використанні насамперед методів і прийомів активного соціально-психологічного навчання /профорієнтаційні і рольові педагогічні ігри, аналіз педагогічних ситуацій, вправи на самопізнання і самооцінювання та інші/.

4. Запропонована методика активізації самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії приводить до істотного покращення як орієнтуючої, так і стимулюючої функції самооцінки, активізації рефлексивних процесів, які лежать в основі професійного самовизначення школярів.

5. Виділений за допомогою теоретичного і структурно-функціонального аналізу структур педагогічних здібностей і проєціювання їх на загальні властивості, здібності, якості особистості старшокласника профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя – один із реальних ефективних засобів формування у учнів уявлень про себе як про майбутніх педагогів.

6. Рівень самооцінювальної діяльності школярів у зв'язку з вибором педагогічної професії в єдності з показниками рівнів розвитку якостей профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя можуть слугувати критерієм в оцінці професійної перспективності. У зв'язку з цим роботу по формуванню самооцінювальної діяльності старшокласників можна рахувати складовою частиною до-професійної підготовки майбутніх учителів.

Результати теоретико-експериментального дослідження дозволили сформулювати ряд практичних рекомендацій по підвищенню ефективності професійно-педагогічної орієнтації старшокласників:

1. З метою підвищення ефективності професійно-педагогічної орієнтації і профвідбору, а також допрофесійної підготовки доцільне створення в рамках навчання на факультетах майбутнього вчителя, в педагогічних класах, гуртках, факультативах психолого-педагогічних умов для активізації самооцінювальної діяльності старшокласників.

2. Поняття психологічного профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя повинно бути покладене в основу професійно-педагогічної орієнтації старших школярів.

3. В практиці професійного відбору для оцінки професійної перспективності необхідно враховувати в єдності два таких критерії як рівень розвитку професійно значущих якостей, які в сукупності

складають психологічний профіль особистості старшокласника як майбутнього вчителя і рівень самооцінювальної діяльності школярів у зв'язку з вибором педагогічної професії.

Дане дослідження не претендує на повноту аналізу самооцінювальної діяльності старшокласників у зв'язку з вибором педагогічної професії, використання всіх можливих умов і засобів її активізації. Перспективи подальшого дослідження проблеми автор бачить у вивченні індивідуальних відмінностей у самооцінювальній діяльності старших школярів, орієнтованих на педагогічний фах.

Основний зміст роботи відбито в таких публікаціях:

1. Продуктивні методи навчання як засіб формування особистості майбутнього педагога // Психолого-педагогічні проблеми удосконалення підготовки вчителів в світлі рішень лютневого пленуму і реформи вищої і загальноосвітньої школи: Тези республіканської конференції. - Ош, 1989. - С. 70 - 71 /у співавторстві/. - Рос. мовою.

2. Про деякі психологічні особливості педагогічної орієнтації старшокласників // Розвиток педагогічної освіти і науки в Західних областях України: Тези науково-практичної конференції. - Тернопіль, 1990, - Ч. 2. - С. 28 - 30.

3. До питання про психологічні передумови розвитку комунікативних здібностей педагогів // Психологія педагогічного спілкування: Тези доповідей науково-практичної конференції. - Кіровоград, 1990, - С. 82 - 84. - Рос. мовою.

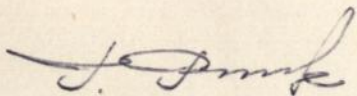
4. Розвиток творчої активності в науково-дослідній роботі студентів // Зміст, форми і методи самостійної роботи студентів: Тези конференції. - Тернопіль, 1990. - С. 338 - 340.

5. До питання про педагогічну профорієнтацію школярів // Психологічна наука: проблеми і перспективи: Тези Всесоюзної конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження Г.С.Костюка. - К., 1990. - Ч. III. - С. 89 - 90. - Рос. мовою.

6. Виділення психологічного профілю особистості старшокласника як майбутнього вчителя // Учитель національної школи: Тези науково-практичної конференції. - Тернопіль, 1991. - Ч. I. - С. 178 - 179 /у співавторстві/.

7. Психологічна професійна підготовка старшокласників до педагогічної праці // Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя: Тези доповідей і повідомлень міжвузівської науково-практичної конференції. - К., 1992. - Ч. I. - С. 34 - 36.

8. Профорієнтаційна робота на факультеті майбутнього вчителя
/ Психологічний аспект/. - К., Рідна школа. - 1992. - № I. -
С. 46 - 49.

Подписано к печати 22.11.92 Зак. 2733 тираж 100
Размещено ГВЦ Минстата Украины ООП

AB 26.105

AB 26.105